

УДК 323.2(355.1+355.2)

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

АРМІЯ І СУСПІЛЬСТВО: ОСМИСЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ

У статті здійснено аналіз процесу взаємодії армії та суспільства, виокремлені сучасні концепції інтерпретації цієї взаємодії, що умовно поділені на два великі класи: перший клас – атрибутивні концепції, що роблять акцент на армії як атрибуті суспільства; другий клас – реляційні концепції, які акцентують увагу на взаємодії армії та суспільства з точки зору відносин на елементарних і складних комунікативних рівнях. Доведено, що зазначені концепції відображають різні підходи до аналізу взаємодії армії та суспільства, визначають принципи і тенденції цієї взаємодії, можливі шляхи їх гармонізації в межах домінуючого патерна тієї або іншої концепції.

Ключові слова: суспільство, армія, взаємодія, атрибутивні концепції взаємодії, реляційні концепції взаємодії.

Актуальність проблеми. Вся історія людської цивілізації свідчить про те, що процес взаємодії армії і суспільства завжди був дуже актуальний. Новітня епоха не тільки не позбавилася війн і воєнних конфліктів, збройного насильства та воєнної небезпеки, але й, навпаки, підвищила значущість військової сили та армії – її легітимного носія у житті сучасного соціуму. Армія була, є і буде невід'ємним інститутом сучасної держави. Трагічні події в Україні (анексія Криму, АТО на Донбасі) свідчать, що армія модифікує свої функції, змінює модель взаємодії із суспільством, щоб ефективно захистити соціум, державу від нових загроз існуванню цивілізації, явної і латентної агресії інших держав.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблемами осмислення взаємодії армії та суспільства займається велика кількість вчених у всьому світі: слід зазначити відомих вітчизняних дослідників В. Абрамова, В. Ананьїна, Е. Афоніна, О. Бодрука, О. Данильяна, П. Квіткіна, В. Мандрагелю, Є. Мануйлова, О. Панфілова, Г. Перепелицю, В. Смолянюка, М. Цюрупу та ін. Дана проблематика відображена у наукових працях і західних дослідників (Дж. Адамс, Р. Акерман, Д. Арквілл, Р. Арон, Р. Банкер, Д. Барнетт, К. Блаунт, Р. Боудіш, Л. Грінтер, М. Едмондс, С. Костіген, Ч. Москос, Д. Олбертс, Д. Ронфілдт, Е. Тоффлер та ін.). Але пошук оптимальної моделі взаємодії армії і суспільства в умовах сучасних реалій, пов'язаних з анексією Криму, АТО на Донбасі, потребує осмислення історичного досвіду цієї взаємодії.

Метою даної статті є аналіз моделей взаємодії армії і суспільства крізь призму історичної ретроспективи і сучасних наукових концепцій.

Виклад основного матеріалу. Важливою політологічною проблемою є аналіз взаємодії армії та суспільства. Армія в суспільстві відіграє подвійну, амбівалентну роль, виступаючи то як необхідний елемент існування суспільства, то як деструктивна і дегуманізована сила, що призводить до ексцесів, які виявляються у втручанні армії в життя суспільства характерними для цього соціального інституту способами і засобами.

Осмилення взаємодії суспільства та армії з глибокої давнини цікавило філософів і політичних мислителів усіх великих культур. Ще в давньоіндійському збірнику наставлянь «Закони Ману» (VI ст. до н. е.), в якому було відображено ідеологію брахманізму, зазначалося, що армія контролює підданих, придушує виступи нижчих каст.

У Китаї, де зародилась одна з найдавніших і видатніших культур, мислителі класичної епохи міркували про те, як забезпечити процвітання суспільства, допомогти людині вижити і сприяти її безпеці в умовах невпинного руху і змін [1–3]. Місце і роль армії в житті суспільства, особливості їх взаємодії досить глибоко і всебічно досліджувалися конфуціанством, моїзмом, даосизмом, школою законів («фа-цзя») [4]. Основу для серйозного аналізу було закладено ще в «І цзин» («Книзі Змін»), де з погляду аналізу взаємодії армії та суспільства найбільш важливою є тема сьомої гексаграми «Ши» («Військо») [5, с. 177]. Коментуючи дану гексаграму, Чжуге Лян у своєму творі про мистецтво управління військом підкреслював: «Цивільне йде першим; за ним впливає військо» [6, с. 115]. Перша риса гексаграми «Військо» фіксує початок мобілізації армії. Коментар до першої риси говорить: «Війську виступати за законом. Без сумнінності – нещастя» [5, с. 239]. Відомий китайський знавець Юліан Шуцький пояснює це так: «Успіх можливий лише тоді, коли застосування *війська* впливає не з одного бажання перемоги (якої однаково бажають сторони, що воюють), а з залізної необхідності, з вищих *законів стратегії*» [5, с. 239]. Коментар «І цзина» до другої риси говорить: «Перебування в осередку війська. Щастя. Огуди не буде. Цар тричі пожадує наказ» [5, с. 240]. Мається на увазі, що полководця, якщо він дотримується помірності, супроводжує успіх, а право на управління армією та ведення воєнних дій надається владою цивільною. Третя риса гексаграми уособлює командирів нижчої ланки. Підкреслюється особлива значущість взаєморозуміння і порядку у взаєминах на даному рівні, а також у відносинах з вищим військовим командуванням. Коментар до третьої риси: «У війську може бути віз трупів. Нещастя» [5, с. 241]. Четверта риса – слабка позиція, невигащне положення під час війни. Коментар говорить: «Війську відступати в тил. Огуди не буде» [5, с. 241]. Мається на увазі, що краще залишити неvigідні

позиції і відступити. П'ята риса – цивільне управління, що дає своєю владою мандат армії. Під цим розуміється загальний випадок делегування влади для виконання якогось завдання, тому цивільна влада зовні не є присутньою у сьомій гексаграмі. Коментар «І цзина»: «На ріллі є дичина. Сприятливо триматися слова. Огуди не буде. Старшому синові – верховодити військом. Молодшому синові – віз трупів. Стійкість до нещастя» [5, с. 242]. Шоста й остання риса гексаграми символізує кінець місії армії і повернення воїнів до мирного життя. Ідея, можливо, уособлює прийняття всім суспільством плодів праці якоїсь частини його членів. Коментар: «Великий государ володіє частками. Він засновує царство, примикаючи до будинків [феодалів]. Нікчемні люди так не діють» [5, с. 243]. У «Книзі Змін» підкреслюється, що з військового походу воїни повертаються додому і стають членами суспільства, що дозволяє їм уникнути небезпек перебування всередині ізольованої військової касти і принести народу, в ім'я якого і велася війна, знайдені ними за час іспитів знання, сили і досвід. Ідеальний правитель, стверджує текст, сприяє гармонізації взаємин воїнів з цивільним населенням, винагороджуючи їх відповідно до заслуг.

У сьомій гексаграмі, і особливо наприкінці її, схематично представлено ідею (яка надалі буде розвиватися в рамках китайської філософії) про те, що військовики, і особливо вищі командири, повинні мати не тільки спеціальну військову і технічну підготовку, але й добру загальну освіту. Китайською мовою це називається гармонізацією *вень* і *у*. *Вень* («цивілізація», «культура») відповідає за удосконалення творчих здібностей і цінностей, що приносять благо всьому суспільству. *У* («військовий початок») має на увазі оволодіння теорією і практичними навичками управління людьми в кризовій ситуації. З погляду Сунь-цзи та його послідовників, гармонія *вень* і *у* необхідна воїну не лише заради входження в цивільне життя після закінчення походу, але й під час кампанії і навіть у ході самого бою.

Родоначальник давньокитайської філософії Кун Фу-цзи (Конфуцій) приділяв велику увагу взаємовідносинам між людьми у всьому складноорганізованому соціумі, проблемам виховання громадян [7]. Аналізуючи місце і роль армії в державі, він відзначав: «[У державі] повинно бути досить їжі, повинно бути досить зброї, і народ повинен довіряти [правителю]». У першу чергу «можна відмовитися від зброї», у другу – «можна відмовитися від їжі... Але без довіри [народу] держава не зможе вистояти» [8, с. 111]. Проблему взаємодії військового і цивільного управління Конфуцій розглядав через призму верховенства цивільного, загальні принципи якого повинні бути основою для військового. Він вчив: «Управляючи царством, що має тисячу бойових колісниць, варто серйозно відноситися до справи і спиратися на довіру, дотримуватися економії у витратах і піклуватися про людей; використовувати народ

у відповідний час» [8, с. 55]. Він виділяє якості воїна, необхідні для перемоги над ворогом [8, с. 83].

Один із найбільш ранніх даоських текстів, створений навіть до «Дао де цзина», «Інь фу цзин» («Канон прихованих знаків») у лаконічній манері показує особливості взаємодії армії та суспільства: «Відкинь джерело наживи – це в десять разів краще, ніж збирати армію» [6, с. 11]. Потім і «Дао де цзин», найвідоміший даоський текст, розвиває тему мотивів, що лежать в основі висування армії на провідну роль у житті соціуму. Одним із головних виявляється жадібність: «Коли в країні існує *дао*, коні угноюють землю; коли в країні відсутній *дао*, бойові коні пасуться на околицях. Немає більшого нещастя, ніж незнання меж своєї пристрасті, і немає більшої небезпеки, ніж прагнення до придбання [багатств]. Тому (той), хто вміє задовольнятися, завжди задоволений [своїм життям]» [8, с. 28]. «Інь фу цзин» стверджує, що починати відтинання джерела наживи і жадібності потрібно зі свого будинку: «Досліджуй тричі і вдень, і вночі – це в десять тисяч разів краще, аніж збирати армію» [6, с. 11]. Деякі з найбільш глибоких і проникливих висловів про армію, її місце в житті суспільства походять з класичного «Дао де цзина»: «Гарне військо – засіб [що породжує] нещастя, його ненавидять усі істоти. Тому людина, що слідує *дао*, його не вживає. Шляхетний [правитель] під час миру воліє бути поступливим [у відношенні до сусідніх країн] і лише на війні застосовує насильство. Військо – знаряддя нещастя, тому шляхетний [правитель] не прагне використовувати його, він застосовує його, тільки коли його до цього змушують. Головне полягає в тому, щоб дотримуватися спокою, а у випадку перемоги не прославляти себе. Прославляти себе перемогою – означає радіти вбивству людей. Той, хто радіє вбивству людей, не може завоювати співчуття в країні. Благополуччя створюється повагою, а нещастя приходять від насильства. Ліворуч шикуються воєначальники флангів, праворуч стоїть полководець. Говорять, що їх потрібно зустріти похоронною процесією. Якщо вбивають багатьох людей, від цього треба гірко плакати. Перемогу варто відзначати похоронною процесією» [8, с. 23].

У цілому в рамках давньокитайської традиції склалися важливі принципи взаємодії армії та суспільства: з одного боку, вторинність військової сфери стосовно життя соціуму, з другого – розуміння важливості цієї сфери для суспільства, гарантій його безпеки і створення умов його нормального розвитку.

Давньогрецькі мислителі, починаючи з Геракліта і Демокрита, також обмірковували питання взаємовпливу організації озброєних людей і суспільних інститутів. У «Державі» Платона та в «Політиці» Аристотеля є глибокі судження з питання взаємодії армії та суспільства. Відповідно до вчення Платона, держава (поліс) виникає тому, що кожний з людей неспроможний само-

стійно задовольнити свої потреби і змушений звертатися за допомогою до інших. Потреби в їжі, житлі, одязі тощо вимагають існування селян і ремісників, торгівля – торговців тощо. Усі вони складають нижній рівень, що забезпечує матеріальні потреби людей. Захист держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів обумовлює необхідність у прошарку стражів (воїнів), а нестаток управління – в тих, хто опанував «царським мистецтвом», тобто усвідомив ідеали справедливості та добра і здатний їх здійснювати. Це – «філософи». «Економічно-політичне» обґрунтування структури держави у Платона доповнюється обґрунтуванням психологічним: як у душі людини повинні гармонійно сполучитися розум, воля та бажання і відповідні чесноти, так і в державі повинні існувати і відповідним чином співвідноситися класи людей. Причому роль людини в державі визначається перевагою в її душі тієї або іншої здатності – розуму, мужності або розсудливості [9, с. 182–185]. Аристотель зазначав, що держава не може існувати без війська.

Для суспільної свідомості Афіньської республіки періоду її піднесення і могутності сформувався особливий взаємозв'язок поміж суспільством і армією: бути громадянином, тобто право брати участь у справах держави і служити в афіньському війську, мав право тільки вільнонароджений, який обробляє рідну землю (пізніше – який має земельну власність). Саме через господарсько-етичне відношення до рідної землі формувалося почуття причетності до долі Батьківщини. Сільськогосподарська праця визнавалася цивільною школою воїна, а служба у війську – священним і почесним обов'язком кожного громадянина [10, с. 76–78]. З Афін до нас дійшла цікава інформація про організацію фінансування флоту. Кораблі будувалися за рахунок держави – на кошти, отримані від здачі в оренду Лаврійських срібних рудників. Однак держава фінансувала утримання лише двох кораблів, призначених для перевезення посольств, термінових повідомлень тощо, – «Паралії» і «Саламінії» (пізніше «Аммоніади»). Утримання (тобто ремонт, закупівля оснащення, набір команди тощо) інших кораблів було однією з повинностей (літургій), що покладалася на багатих громадян – триєрархією [11, с. 128–146]. Більшість давньогрецьких мислителів визначали тенденцію, характерну і для наших днів, – деструктивні наслідки впливу армії на відносини всередині полісної демократії. Давньогрецькі мислителі та історики зазвичай засуджували використання військової сили з метою узурпації політичної влади (тиранами, олігархами й авантюристами), давши цьому назву «проблема Алквіда».

В епоху Давнього Риму армія стала відігравати більш важливу роль в житті соціуму. У «Короткому викладі військової справи» Флавій Веґецій Ренат відзначав: «Римський народ підкорив собі весь увесь світ тільки завдяки військовому досвіду, завдяки мистецтву добре влаштувати табір і своєму військовому досвіду» [1, с. 206]. Йому ж, до речі, належить і славнозвісний

афоризм: «*Si vis pacet para bellum*» («Якщо хочеш миру, готуйся до війни»), що неприховано свідчить про взаємозв'язок між майбутнім держави і станом її армії. Шостий римський цар Сервій провів так звану центуріатну реформу соціального та військового устрою. Нова військова організація була заснована не на родовому принципі, як куріатна, а на майновому, причому до військової організації, а отже, до складу *Populus Romanus* були прийняті плебеї. Особи вищого стану склали 18 центурій вершників, перший майновий розряд (понад 100 тис. асів) виставляв 80 центурій важковагових воїнів, другий майновий розряд (від 75 тис. асів) виставляв 20 центурій воїнів, що вже не мали панцирів, третій (від 50 тис. асів) – 20 центурій із ще більш легким озброєнням, четвертий (понад 25 тис. асів) – 20 центурій, озброєних лише списом і дротиком, і п'ятий розряд (понад 11 тис. асів) – 30 центурій пращівників. Люди з цензом нижче першого класу (пролетарі) склали 1 центурію і були вільні від військової служби. Згідно з цим розподілом і визначалася більшість у народних зборах (таким чином, стан вершників і перший майновий розряд мали 98 центурій зі 193) і призначалися податки (пролетарі податків не платили). Саме римляни вперше створили в структурі армії розвинуту і добре організовану систему постачання. Це дозволило їм не лише значно збільшити чисельність армії, задіяної у воєнних діях, але й підвищити мобільність військової техніки. Якщо греки розробляли різні тактичні ситуації, то римляни звели всі їх заходи воєдино і створили військовий статут, в якому було чітко прописано структуру війська та правила його використання в тих або інших випадках [12]. У цьому аспекті римська армія практично не відрізнялася від сучасних армій. Характерно, що саме з цього моменту воєнна наука і військова справа настільки проникають у життя суспільства, що ними цікавляться чимало філософів і істориків. Деякі з них ніколи не мали до армії безпосереднього відношення, але їх здобутки ввійшли у скарбницю світової думки з проблем взаємодії армії та суспільства. Мова йде, насамперед, про Полібія, який у VI книзі своєї «Загальної історії» розповідав про римську військову організацію, Тита Лівія, який у VIII книзі «Історії Рима» повідомляв про реформи Марцелла, «Гальських війнах» Юлія Цезаря, «Іудейській війні» Йосипа Флавія та ін. Так, Сенека в «Листах Луцилію» вказує, що солдатська служба і праця хлібороба та ремісника однаково важливі для суспільства і почесні [13, с. 156], тут же ми зустрічаємо досить цікаві думки про величезне значення моралі і моральності для життєдіяльності армії та суспільства («Перемігший мечем (мова йде про Ганнібала. – М. Т.) був переможений пороками» [273, с. 89]), про необхідність військового навчання в мирний час («Якщо не хочеш, щоб воїн здригнувся у бої, загартовуй його перед боєм» [13, с. 45]), багато уваги приділяв філософ і проблемі готовності людини до страждань і смерті як в умовах воєнного, так і мирного часу.

Для певних історичних етапів Римської імперії характерне поєднання цивільної і військової влади в одних руках. Лише в часи Костянтина Великого був послідовно проведений принцип розподілу військової і цивільної влади. На рівні провінцій або груп провінцій призначалися дукси або коміти, на вищому рівні префекти Преторії до кінця правління Костянтина були позбавлені військової влади, що перейшла до командувачів.

Спадкоємицею Великої Римської імперії стала Візантія, яка зберегла її культуру, релігію і значну частину території. Єдине, чого не перейняла Візантія від Риму – це організацію армії. Якщо при Юстиніані візантійська армія ще наслідувала традиції та будову свого славного попередника, то у VII–VIII ст. вона вже відрізнялася своєю власною військовою структурою. На відміну від колишньої римської, в основі якої спочатку лежала професійна, а потім – наймана армія, візантійське військо припускало територіальну (фемну) систему комплектування. Втім основою могутності Візантійської імперії стала не армія і навіть не її флот (який довгий час панував на Середземному морі), а більш гнучка структура внутрішньої і зовнішньої державної політики, спрямована на підтримку внутрішнього гомеостазу і дотримання інтересів імперії в умовах зовнішніх обставин, що швидко змінюються. Саме тому візантійська воєнна наука абсолютно невіддільна від філософії, політики і дипломатії, що добре продемонстровано в трактаті імператора Костянтина Багрянородного [14]. Саме тоді, задовго до Клаузевіца, візантійські базилевси дійшли висновку, що війна є лише продовженням політики за допомогою інших засобів.

В епоху Середньовіччя встановилося тривале панування церкви і релігійних поглядів, у межах яких розвивалися і всі погляди на суспільство та армію. Недаремно саме папа Лев III поклав на Карла Великого у 800 р. в соборі Святого Петра в Римі корону імператора Римської імперії, тим самим підкресливши, що світська влада, якою б могутньою вона не була, отримує законність лише з благословення церкви. Ідейна підпорядкованість церкви визначала і відповідні об'єкти для застосування збройних сил, що знайшло відбиття, насамперед, у численних хрестових походах. Відмітною рисою Середньовіччя в усвідомленні проблеми взаємозв'язку армії та суспільства, був дух лицарства, аналізу якого присвятив багато сторінок своєї фундаментальної праці «Осінь Середньовіччя» нідерландський історик культури Йохан Хейзинга [15]. Поряд з цим в цю епоху осмислювалися праці мислителів античності, насамперед Вегеція, Фронтіна, Тита Лівія та інших, присвячені різним аспектам зазначеної проблеми. Так, Рабан Мавр в середині IX ст. написав для імператора Лотаря II трактат, в якому викладав основи римської військової справи за Вегецієм. Тим же займався наприкінці XIII ст. августинський генерал Егідій Колумн і люди, які склали закони для кастильського

короля Альфонса X (так званий звід «Сім частин»). На початку XV ст. в черговий раз переказала Веґеція французька придворна дама Христина де Пізан. Все це були далекі від військової справи автори, які бездумно відтворювали різні описи однострою, методів маршу тощо, але не мали ніякого відношення до реальностей воєнних дій в епоху Середніх століть і Кватроченто. Адже створення трактатів з воєнної теорії тоді було одним із різновидів риторичних і навчальних вправ: їх писали не практики, а люди, які жодного разу в своєму житті не тримали в руках зброю. Такі трактати відносилися до «приємного і корисного читання», щоправда, приємне тут значно превалювало над корисним. Набагато ближче до нових реальностей стали книги Конрада Кьезера і Жана де Бюйєля (початок і кінець XV ст. відповідно). Перший описав всілякі піротехнічні пристосування, другий же волів дати приклад виховання справжнього лицаря і князя.

У цей історичний період теологічний підхід в осмисленні взаємозв'язку армії та суспільства був характерний і для Сходу. Дзен є однією зі шкіл японського буддизму, що виникла в часи занепаду придворної аристократії і створення структури централізованої влади військовою елітою (сьоґунатів). Це єдина з буддійських шкіл, яка на той час тільки прийшла в країну з Китаю, що лише підняло її в очах послідовників-самураїв. Перші сьоґуни опікувалися дзен-буддизмом переважно для того, щоб зробити певну «культурну революцію» і тим самим підвищити престиж і легітимність воїнів як лідерів цивільного суспільства. Саме тому дзен став невід'ємно пов'язаний з військовим станом і навіть одержав назву «релігії самураїв». Дзен-буддизм багато в чому сприяв формуванню цивільної форми мілітаризму, що виявляється, насамперед, у сповідуванні суворої дисципліни [16, с. 22]. У своїй знаменитій «Книзі п'яти кілець» фехтувальник Міямото Мусасі говорить про мистецтво війни як про один із традиційних шляхів японської культури, вивчати і практикувати який слід як політичним лідерам, так і професійним воїнам: «Мистецтво війни – це наука самураїв. Практикувати ці мистецтва повинні особливо великі стратеги, але й прості воїни зобов'язані знати їх» [16, с. 41]. Однією з рис, що зближують шлях Мусасі з китайськими класичними філософськими уявленнями про шлях воїна, є прагнення до рівноваги в практичному навчанні як витонченим, так і бойовим мистецтвам. «Насамперед, – говорить він, – шлях воїна означає оволодіння як бойовими, так і образотворчими мистецтвами» [16, с. 43]. В Давньому Китаї, ще в ту пору, коли у війнах брали участь лише представники аристократії, слово *шун* мало значення і «воїн», і «вчений». Виховання людей такого типу вважалося одним із найголовніших завдань культури як такої. Воїн Мусасі дотримується дзенського вчення про незамутнену ясність і плинність свідомості як основу самого мистецтва навчання, що стосується як бойових мистецтв і правил (*бусідо*), так і будь-якого іншого

мистецтва або шляху [16, с. 64–65]. Воїни навчалися дзенському мистецтву спустошення свідомості з кількох причин: по-перше, щоб осягти таємницю самого навчання; по-друге, щоб навчитися діяти спонтанно й ефективно за будь-яких обставин, без будь-яких сумнівів, коливань і страху; по-третє, щоб навчитися незалежному сприйняттю реальності, на яке не впливають зовнішні фактори; нарешті, по-четверте, щоб знати і розуміти речі ще до того, як вони відбудуться, і стати володарем своєї долі, невловимим для ворогів. Майстер меча Ягю Мунеморі поширює стратегічне мислення воїна на політичну і цивільну сфери. У своєму творі про сімейну традицію мистецтва меча він пише: «Коли країна перебуває в мирі, розгляд питання про вибір чиновників і безпеки держави – це теж військове мистецтво. Коли чиновники переслідують своєкорисливі інтереси і тим самим пригнічують простий народ, це, насамперед, початок кінця держави. Уважно спостерігати за всім цим, планувати стратегію так, щоб корисливі інтереси чиновників не призвели державу до загибелі, подібно до спостереження за супротивником під час двобою для того, щоб побачити його рух ще до того, як він рухатиметься» [16, с. 139].

Концентрованим виразом моралі військово-феодалного стану в середньовічній Японії вважається *бусідо* – комплекс правил поведінки самураїв, в яких головним є лояльність до господаря і вірність обов'язку [17]. Творцем такого кодексу «Шлях воїна» вважається Ямага Соко (1622–1685), який створив його на підставі власної концепції «ритуалу». Він використовував конфуціанство як вчення про норми поведінки самураїв з метою збереження їх станових привілеїв і підтримки існуючого порядку в середовищі самураїв, поклавши в основу *бусідо* «норми і закони» «шляху пана» і «шляху підданого». Своє вчення про «шлях шляхетної людини» Соко розробив, спираючись на таке твердження: «Справа шляхетної людини – контролювати себе. Маючи пана – бути вірним йому до кінця, як запропоновано законами; у відносинах з товаришами – бути цілком щирим; бути стриманим в особистому житті і слідувати тільки обов'язку. Тому ти сам повинен спілкуватися з людьми так, щоб не порушувати принципів стосунків між батьком і сином, старшим і молодшим братами, чоловіком і дружиною. Хоча це – правила поведінки людини, при дотриманні яких людський рід в Піднебесній ніколи не зникне. Селяни, ремісники і торговці, не маючи вільного часу через заняття своїми професіями, неспроможні цілком осягнути у своєму повсякденному житті цей Шлях. Шляхетний чоловік, не вдаючись до справ, якими займаються селяни, торговці і ремісники, присвячує себе винятково цьому Шляхові і відразу ж карає тих із трьох станів, хто порушує правила людської поведінки. Тим самим він підтримує справедливість правил поведінки в Піднебесній, встановлених Небом. Немислимо, щоб така шляхетна людина не володіла добродішними знаннями культури та військової справи» («Різні судження Ямага», сувій 21)

[18, с. 139]. У цьому висловлюванні ясно видна позиція Соко, який прагнув поєднати таке наукове знання, як шлях самурая, з військовою наукою.

Поряд з теологічним підходом до аналізу досліджуваної проблеми в епоху Середньовіччя існував і культурологічний підхід. Мотиви взаємозв'язку армії та суспільства були досить широко представлені в поезії (наприклад, у арабських поетів кінця XII – початку XIII ст. Фараздака, Джаріра, Ахталя та ін.), народному епосі («Пісня про Роланда», «Слово о полку Ігоревім», «Пісня про Нібелунгів» та ін.), в інших видах і жанрах мистецтва.

Досить гостра полеміка з проблеми взаємозв'язку армії та суспільства простежується в творах мислителів Відродження (класичний зразок – «Государ» Нікколо ді Бернардо Мак'явеллі). За уявленнями Н. Мак'явеллі, мир є не найкращим станом людського суспільства. Мир, в його розумінні, асоціюється з застоєм, що призводить до найбільш згубних наслідків. «Чеснота породжує мир, мир породжує бездіяльність, бездіяльність – безладдя, а безладдя – загибель і, відповідно, новий порядок породжується безладдям», – писав він [19, с. 175]. В очах італійського мислителя мир є всього лише моментом історичного кругообігу, тому війни неминучі – «так вже покладено зверху, щоб не було на землі стійкості і миру» [19, с. 105]. Мак'явеллі вважав, що властивості людей є такими, що вони віддають перевагу військовим рішенням при зіткненні з проблемами, які виникають у житті людського суспільства. «Мудреці давно помітили, – писав він, – що вченість ніколи не посідала перше місце, воно відведене військовій справі, і в державі з'являються спершу воєначальники, а потім уже філософи» [19, с. 175]. Більш того, «вчена споглядальність» шкідлива, оскільки вона підточує силу і войовничість своєю «бездіяльністю» [19, с. 175]. Окрім «споконвічної» симпатії людей до сили, додатковим аргументом для Мак'явеллі, який вважав війну природним супутником людської історії, було «псування суспільних вдач». Пояснюючи загострення ворожості між містами Апеннінського півострова, він писав, що «віра і страх у кожного, клятва і дане слово мають значення лише в тому випадку, якщо вони вигідні, і люди вдаються до них не для того, щоб триматися їх, а для того, щоб легше обманювати» [19, с. 103–104]. Особливо великі обвинувачення італійський мислитель висував проти найманих військ, вважаючи, що вони винні в частих війнах між державами. Він писав про те, що згоду між державами нерідко зі своєї примхи «порушували ті, хто тримав у руках зброю» [19, с. 17]. «Коли в 1433 році між герцогом Міланським і Лігою був укладений мир, наймані солдати, які не бажали припинення воєнних дій, повернулися проти папської держави» [19, с. 17]. Спонукувані пристрастю до наживи, найманці відносилися до військової справи як до ремесла, що дає їм прибуток, тому їх присутність на Апеннінському півострові спричиняла численні лиха італійському народу [19, с. 48, 49, 219]. Підсумовуючи

свої спостереження, Мак'явеллі констатував, що досягти миру між народами в його час нереально. Не можна «говорити про мир там, де держави постійно нападають одна на одну» [19, с. 176], – писав він. Завдання держави полягає в іншому – вона повинна зробити політику ефективним засобом захисту своїх інтересів.

Великий голландський вчений-гуманіст Еразм Роттердамський вважав, що війни починаються не з волі народу, який «ненавидить війну і молить про мир», а «за почином государів» [20, с. 63, 65]. За його уявленнями, звертання до війни свідчить про відсутність здорового глузду в ініціаторів таких рішень. «Государі скоріше могутні, ніж освічені» [20, с. 43]. «Хіба ви розумні люди, якщо допускаєте війну?», – писав мислитель, звертаючись до суверенів [20, с. 40]. Ілюструючи свої висновки, Еразм Роттердамський посилався на те, що государі нерідко починали війни «через... дрібні та суєтні причини», що заслуговують серйозного осуду [20, с. 48, 53–53]. Однак не тільки невміння належно оцінити події міжнародного життя призводить до воєн. Іноді государі прагнуть до війни, щоб «збільшити кошти свого будинку», або для того, щоб ослабити «сили народу». Тирани зміцнюють свою могутність, «лише руйнуючи згоду в народі», «вони втягують і втягують народ у війну, щоб роз'єднати тих, хто ще залишається разом» [20, с. 48], – писав гуманіст. Він відзначає інші соціальні явища, що сприяють виникненню воєн, зокрема існування найманців, заради «брудного жалування» готових на будь-які авантюри, а також те, що серед людей поширюються помилкові уявлення щодо характеру воєнних занять та їх значення в житті суспільства [21, с. 315].

В епоху Нового часу проблема взаємозв'язку армії та суспільства обговорювалася ще більш інтенсивно у зв'язку з політичними домаганнями буржуазії в боротьбі з феодалними інститутами. Вчення про природне право і суспільний договір (праці Томаса Гоббса, Гуго Гроція, Самуеля Пуффендорфа та ін.) є тому доказ [22–25]. Місце і роль армії в житті суспільства були предметом дослідження Г. Гегеля, який писав, що армія як знаряддя політики в руках держави захищає національні інтереси. На відміну від багатьох мислителів Нового часу, він не вважав, що війни зумовлені історично минулими причинами. Якщо інші пояснювали війни недостатнім розвитком соціальних відносин і пов'язували свої надії на зміни зі зростанням уваги до прав і інтересів народу та особистості, затвердженням основ політичної культури, збільшенням авторитету «розуму» і моральних принципів у сфері міжнародних відносин, то Гегель займав іншу позицію. Він вважав, що війни «викликаються природою речей» і саме на це вказує «повторення історії», перед якою повинна замовкнути «порожня балаканина» людей [26, с. 345, 346]. Виходячи з цього, філософ пропонував відмовитися від однобічного порожнього міркування й усвідомити «високе значення війни» та її місце

у вирішенні політико-правових питань внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності держав [26, с. 345, 346]. Стосовно внутрішньополітичних проблем Гегель вбачав основне достоїнство війни в її здатності, як він говорив, підтримувати моральне здоров'я народів. Для того, щоб запобігти руйнуванню цивільного життя, а також попередити розвиток тенденцій, спрямованих на ізоляцію індивіда «від цілого», німецький вчений рекомендував урядам час від часу приголомшувати «моменти і форми ізоляції» за допомогою «війни, порушувати цим і розбудовувати порядок, що налагодився, і право незалежності» [26, с. 344]. За переконанням Гегеля, «завдяки війнам зберігається моральне здоров'я народів, його байдужність до застигання кінцевих визначеностей; подібно тому, як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно трапилося б при тривалому затишші, так і війна охороняє народи від гниття, що неодмінно з'явилося б наслідком тривалого, а тим більше вічного миру» [26, с. 352]. Вчення філософа про війну в принципі не потребує навіть виправдання її причин або доказу справедливості. «Для абсолютного духу, – зазначає він, – немає поняття справедливості і несправедливості. Всесвітня історія права абсолютно. Тому виправдана і війна як її прояв» [26, с. 355]. Висновком Гегеля є життєва необхідність існування армії і в епоху Нового часу.

Найбільш яскраво точка зору позитивістської філософії на місце і роль армії в суспільстві викладена Г. Спенсером. Війна, за його словами, – природна функція соціального організму, необхідна для його нормального розвитку: «Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з навколишніми організмами, зароджується з цієї боротьби і розвивається нею ж, так точно і урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними ж. Або, говорячи більш строго, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, що зумовлює успішність суспільного співробітництва в боротьбі з іншими суспільствами» [27, с. 327].

Новим моментом у теорії стосовно даної проблеми було глибоке усвідомлення згубних наслідків воєн. Це викликало до життя численні проекти «вічного миру». Одним із найвідоміших творів на цю тему був трактат Іммануїла Канта «До вічного миру» (1795). Згідно з його проектом договору про встановлення миру між народами є необхідною відкрита і чесна, послідовна миролюбна політика держав, що не залишає місця для підступництва і неправди. Кант висловився за право народів самостійно обирати шляхи свого політичного розвитку, за повагу до суверенної рівності держав, ліквідацію «постійних армій», оскільки подібні армії «безперестанно загрожують іншим державам», а це породжує підозри і призводить до збільшення армій, унаслідок чого виникають нові і більш серйозні побоювання [28, с. 261]. Кант

підкреслював особливу важливість відмови від насильницького втручання в «політичний устрій і правління інших держав» [28, с. 263]. «Перспективи бажаного результату, а саме вічного миру» Кант пов'язував із встановленням у кожній державі республіканського правління, тому що воно надає громадянам більш широкі можливості для впливу на політику своїх урядів [28, с. 268]. Метою кантівського проекту був «союз народів», вільний від підпорядкування одного народу іншому і позбавлений усіх рис і особливостей, властивих наддержавним утворенням, а також розуміння того, що єдиним методом підтримки мирних міжнародних відносин є співробітництво держав і народів.

Засновник позитивізму Огюст Конт обґрунтував думку про те, що вже в його час війни стали анахронізмом. Війна, підкреслював Конт, була необхідною в передіндустріальну епоху для примусу ледачих і схильних до анархії людей до праці, а також створення великих держав. В індустріальному суспільстві багатство залежить не від завоювань, а від наукової організації праці, зникає військовий клас, а з ним і причини воювати, найголовнішою цінністю є трудова діяльність. Конт стверджував, що наступить епоха, коли серйозні і тривалі війни повинні цілком зникнути.

Революції XVIII–XIX ст. привнесли чимало нового в трактування питання взаємодії армії і суспільства. В історичних подіях діяльність народних мас набуває все більшого значення. Промислова революція XIX і науково-технічна революція XX ст. започаткували великі зміни у сфері військової справи, які осмислювалися їх сучасниками (М. Драгомиров, К. фон Клаузевіц, Г. Леер, Дж. Лежєн, К. Лемей, Б. Ліддел-Гарт, Є. Мартинов, Г. фон Мольтке (старший), О. Петров, А. фон Шліффен та ін. [24; 29–40]).

Створення грімідких самохідних знарядь, розвиток залізничного, а потім автомобільного і гусеничного транспорту, що надав можливість переміщення численних армій і військової техніки на великі відстані, все більш зростаючі швидкості їх пересування радикально змінили масштаби, прийоми і правила ведення війни.

Відбулася широкомасштабна індустріалізація підготовки і ведення війни. Самі імперативи сучасної війни зажадали величезних просторів, розширення зони потенційних воєнних дій. Гігантські армії вимагали створення глобальних інфраструктур військово-промислового комплексу, комунікацій, систем постачання військовою технікою, боєприпасами, запасними частинами, обмундируванням, продовольством, людськими ресурсами тощо. Для перемоги в сучасній війні тил набуває не менш важливого значення, ніж саме поле бою. Причому неодмінною умовою успіху стає розгром ворожого тилу, тобто захоплення і знищення мирних міст і сіл, промислових центрів, суто цивільних об'єктів. Поява авіації, а потім ядерної зброї із засобами її до-

ставки буквально революціонізували сферу воєнних дій, знищивши лінію розмежування між театрами воєнних дій і мирними, цивільними структурами, перетворивши всю територію держав, що воюють, на суцільне поле бою. Світові війни ХХ ст. відкрили явища не тільки прямого посилення впливу суспільства на армію, але і зростання зворотної тенденції – впливу армії на суспільство, її інфільтрації в усі сфери суспільного життя. В умовах постіндустріальної цивілізації ці тенденції зберігаються, а з урахуванням характеру науково-технічних перетворень навіть зростають [41, с. 210–259].

Усвідомлення складності процесу взаємодії армії та суспільства привело до створення цілої низки сучасних концепцій його інтерпретації. При найбільш загальному логіко-гносеологічному аналізі ці концепції можна поділити на два великі класи [42]: а) атрибутивні, які роблять акцент на армії як атрибуті суспільства; б) реляційні, що акцентують увагу на взаємодії армії та суспільства крізь призму відносин на елементарному і складному комунікативному рівнях. Безумовно, слід розуміти всю міру умовності і конвенціональності такого поділу, оскільки в різних підходах можна знайти як атрибутивні, так і реляційні аспекти проблеми. При цьому важливо вірно виділити домінанти в тій чи іншій концепції, оскільки вони є своєрідними патернами, що визначають характер аналізу зазначеного процесу.

Атрибутивні підходи, у свою чергу, можна поділити на системну і структурно-функціональну, синергетичну, інструментально-силову і потенційно-вольову концепції. Системна і структурно-функціональна концепції пов'язані з виявленням складної системної структури суспільства, тобто сукупності відносин між елементами цілого, що зберігають свою тривалість при різного роду перетвореннях і змінах, і визначенні ролі і місця певного елемента, його функцій у життєдіяльності даної системи (структури). Ці концепції базуються на принципах вивчення органічного цілого: переході від абстрактного до конкретного, єдності аналізу і синтезу, логічного та історичного, виявленні в об'єкті різноякісних елементів та їх взаємодії, синтезі структурно-функціональних і генетичних уявлень про об'єкт тощо, вони розроблені у працях Г. Алмонда, Р. Барта, Д. Істона, М. Крозьє, К. Леві-Стросса, Т. Парсонса та ін. [43–48].

Синергетика – міждисциплінарний напрям наукових досліджень, який виник на початку 70-х рр. ХХ ст. і своїм основним завданням ставить пізнання загальних закономірностей і принципів, що лежать в основі процесів самоорганізації систем різної природи – фізичних, хімічних, біологічних, технічних, економічних, соціальних. Деякі вчені вважають, що виникнення синергетики знаменує початок нової наукової революції, оскільки вона не просто запроваджує нову систему понять, але й змінює стратегію наукового

пізнання, сприяє виробленню принципово нової наукової картини світу і веде до нової інтерпретації багатьох фундаментальних принципів природознавства. Сутність змін, які пропонуються при синергетичному підході, на думку засновників нової науки німецького фізика Г. Хакена, Нобелівського лауреата І. Пригожина та його колег із Брюссельського Вільного університету, насамперед Г. Николіса, І. Стенгерс, А. Баблюянца [49–56], полягає в такому. Традиційна наука у вивченні світу робила акцент на замкнутих системах, звертаючи особливу увагу на стійкість, порядок, однорідність. Усі ці настанови немов би характеризують парадигмальну підставу і спосіб підходу до вивчення природних процесів традиційної науки. Синергетичний підхід акцентує увагу вчених на відкритих системах, неупорядкованості, нестійкості, нерівноваженості, нелінійних відношеннях. Це не просто додатковий у сенсі Н. Бора погляд на світ, а домінуючий погляд, що повинен характеризувати науку майбутнього. На думку І. Пригожина, синергетичний погляд на світ веде до революційних змін у нашому розумінні випадковості і необхідності, незворотності природних процесів, дає принципово нове тлумачення ентропії і радикально змінює наше уявлення про час. Синергетика відкриває нові принципи побудови складних структур, що розвиваються, з простих. У впливі на ціле, на складну систему головне – не сила, а правильна топологічна конфігурація впливу. Надзвичайно ефективні при цьому малі, але правильно організовані резонансні впливи на складні системи. Синергетика розкриває закономірності та умови протікання швидких, лавиноподібних процесів і процесів нелінійного, самостимульовального зростання. Важливо зрозуміти, як можна ініціювати такого роду процеси у відкритому нелінійному середовищі, наприклад у військовій сфері [57, с. 68–70]. Між первинним впливом і отриманим результатом буде відсутній жорсткий функціональний зв'язок. Більш того, навіть самий характер результату (позитивний або негативний) залежить від багатьох чинників і не є точно передбаченим. Синергетика робить очевидним розуміння того, що складноорганізованим системам не можна нав'язати шляхи їх розвитку. Натомість приходить розуміння необхідності сприяння їх власним тенденціям розвитку. Перш за все важливо зрозуміти закони коеволюції армії та суспільства. Синергетика демонструє, як крізь хаос здійснюється зв'язок різних рівнів організації. У відповідні моменти – моменти нестійкості – малі збурення, флуктуації можуть розростатися в макроструктури. З цього загального уявлення випливає, зокрема, висновок про те, що зусилля, дії конкретного соціального інституту і людини можуть мати великі наслідки для системи, а в стані її нестійкості можуть впливати на макросоціальні процеси в суспільстві, про що свідчать події в Україні, насамперед у 2014 р.

Інструментально-силова концепція акцентує увагу на способах функціонування суспільства і засобах реалізації досягнення соціального результату. Вже в «Левіафані» Т. Гоббса процес функціонування держави пов'язується з наявністю реального засобу примусу і необхідністю силового впливу. Цей підхід актуалізує інструментальну функцію армії і розглядає характер взаємодії армії та суспільства крізь призму силової функції армії, необхідності забезпечення її нормального функціонування з боку суспільства, оскільки «гарантію захисту надають кожному народу його збройні сили, а сила армії полягає в об'єднанні її сил під єдиним командуванням» [58, с. 139]. Ця концепція розроблена представниками англо-американської школи «політичного реалізму» (Д. Кетлін, Г. Моргентау та ін.), які роблять акцент на силовому впливі при вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і явно вираженій при цьому силовій інструментальній функції армії. Цю ж думку досить відверто висловлює З. Бжезинський в книзі «Велика шахівниця» [59].

Потенційно-вольові концепції виходять з першості вольової компоненти при аналізі взаємодії армії та суспільства. Такий підхід найбільше розроблений німецькими філософами. Г. Гегель і К. Маркс, Й. Фіхте і А. Шопенгауер, Ф. Ніцше і М. Вебер використовували поняття «вольової властивості», або «вольової здібності», при аналізі взаємодії певних аспектів у діяльності держави, громадянського суспільства і особистості. Тут базовим є розуміння М. Вебером процесу взаємодії суб'єктів соціальної дійсності як можливості здійснювати всередині даних суспільних стосунків власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується. Таке тлумачення взаємодії армії та суспільства, як і інших суб'єктів соціальної дійсності, можна інтерпретувати і як «вольове ставлення», але акценти у Г. Гегеля, К. Маркса і М. Вебера робляться на тлумаченні цієї взаємодії з точки зору наявності деякого вольового потенціалу суб'єкта соціальної дійсності, який володіє особливими атрибутивними якостями.

До атрибутивних концепцій взаємодії армії та суспільства досить близькими є реляційні, що тлумачать цей процес насамперед крізь призму соціальних відносин. Варто зазначити, що ці підходи досить тісно переплітаються між собою. Можна виділити поведінкові (біхевіористські), інтеракціоністські, комунікативні та постструктуралістські концепції в рамках реляціоністського підходу. Поведінкові (біхевіористські) концепції редукують усе різноманіття процесу взаємодії армії та суспільства до відносин між ними на макро-, мезо- і мікрорівнях [60, с. 240, 241, 314, 317–319, 326, 327, 335]. Біхевіористи Г. Лассуел і А. Каплан акцентують увагу в цих відносинах на таких аспектах, як контроль над цінними ресурсами, участь у прийнятті рішень, впливи. Таким чином, процес взаємодії армії та суспільства розглядається крізь при-

зму поведінки і впливу, при якому одна зі сторін може нав'язати другій своє рішення.

Інтеракціоністські концепції весь процес взаємодії армії та суспільства розглядають як особливі відносини, що виконують роль способу обміну ресурсами між суб'єктами соціальних дій (П. Блау [61; 62]) або асиметричної взаємодії зі зміною ролей акторів при розподілі зон впливу (Д. Ронг), а також основного «стабілізатора» у сукупній системі суспільних відносин, який забезпечує шляхом регулювання конфліктів (що постійно виникають з приводу розподілу і перерозподілу матеріальних, людських та інших ресурсів (Р. Дарендорф, Л. Козер та ін. [63; 64]) соціальну рівновагу і політичний консенсус. Соціальний процес трактується як процес вироблення і зміни соціальних значень, постійного визначення і перевизначення ситуацій взаємодії їх учасниками. В ході цього перевизначення змінюється й об'єктивне (з точки зору взаємодіючих суб'єктів) середовище соціальної діяльності, бо світ, з погляду представників даного напрямку, має повністю соціальне походження. Різні групи виробляють різні світогляди, що змінюються в процесі зміни значень у ході соціальної взаємодії, і це необхідно враховувати при аналізі зазначених вище процесів.

Найбільш складними комбінованими підходами є комунікативні (Г. Арендт, Ю. Габермас [65; 66]), а також постструктуралістські (або неоструктуралістські) (П. Бурдьє, М. Фуко [67; 68]) моделі взаємодії армії та суспільства. Комунікативні концепції розглядають цей процес як опосередкований та ієрархізований механізм спілкування між суб'єктами соціальної дійсності, який розгортається в соціальному полі і просторі комунікацій. Що стосується новітніх постструктуралістських (або неоструктуралістських) концепцій М. Фуко і П. Бурдьє, то їх об'єднує не атрибутивне, а скоріше реляційне бачення процесу взаємодії армії та суспільства як стосунки і спілкування. М. Фуко відзначає, що цей процес становить не просто відносини суб'єктів, а свого роду модальність спілкування, тобто «відносини відносин», неперсоніфіковане і неуречевлене, оскільки його суб'єкти в кожному момент знаходяться в лініях напруги, що постійно змінюються, і співвідношеннях взаємних сил. Ці висновки доповнює П. Бурдьє, який розглядає зазначений процес крізь сукупність «капіталів» (економічних, культурних тощо) між різними «агентами» суспільства відповідно до їх позицій у соціальному просторі, що утворюється і конструюється самою ієрархією суб'єктів соціальної діяльності.

Усі розглянуті концепції розкривають численність підходів до аналізу взаємодії армії та суспільства, визначають принципи і тенденції цієї взаємодії, можливі шляхи їх гармонізації в межах домінуючого патерна тієї чи іншої концепції. Однак, на наш погляд, вони не дають цілісної моделі процесу, яка

б урахувувала особливості взаємодії в усіх сферах життєдіяльності суспільства та армії, особливо в умовах трансформаційних змін.

Потрібно відзначити, що питання стосовно сфер суспільного життя вже довгий час розглядається в працях В. Афанасьєва, В. Баруліна, О. Данильяна, В. Кременя, Є. Мануйлова, Ю. Плетнікова, В. Рожина, В. Тугаринова, О. Уледова та ін. Як відзначає В. Барулін, «поняття “сфера” фіксує деяку ідентичність, деяку однаковість структурних елементів суспільного організму. Тим самим створюються нові можливості розуміння і структури суспільства, що складається не просто з різноякісних, неповторно своєрідних компонентів, але з загальних, єдиних, в якомусь сенсі однакових» [69, с. 20]. О. Уледов писав: «Сфери суспільного життя володіють найвищою відносною самостійністю і виступають як основні підсистеми суспільства» [70, с. 86]. Розрізняються думки дослідників і щодо питання про складові елементи сфер суспільного життя. Так, В. Афанасьєв вважає, що «як суспільство в цілому, так і кожна з утворюючих його окремих систем являє собою сукупність, різноманітне сполучення речових, процесуальних, духовних (ідейних) і людських елементів» [71, с. 99]. О. Уледов до елементів сфер суспільного життя відносить «види діяльності людей, спрямовані на задоволення певних суспільних потреб, і суспільні відносини як форму діяльності, і соціальні суб'єкти – суб'єкти діяльності і відносин... Тільки такий комплексний критерій, – підкреслює філософ, – дозволяє скласти уявлення про сфери як певною мірою самостійні утворення стосовно суспільства в цілому, здатні обслуговувати суспільство. Відсутність одного з трьох названих компонентів не дозволяє констатувати дане суспільне явище як основну сферу» [70, с. 86]. Більшість дослідників також схиляються до виділення у сферах таких елементів, як діяльність, відносини, суб'єкти. При цьому всі науковці на перший план висувають саме елемент діяльності. Тоді суспільне життя в першу чергу можна було б визначити як стійку сферу людської діяльності, що соціально сформувалася. Частина дослідників (О. Данильян, В. Кремень, Є. Мануйлов, В. Тугаринов та ін.) виділяють чотири сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну і духовну. Наприклад, автори монографії «Політика і суспільство» вважають, що суспільне життя являє собою «єдність чотирьох найважливіших сфер: економічної, соціальної, політичної і духовної» [72, с. 18]. Інші науковці виокремлюють основні сфери суспільного життя. Так, В. Афанасьєв підкреслює, що «зазвичай суспільство поділяють на п'ять основних сфер: економічну, політичну, соціальну, духовну і сімейно-побутову» [73, с. 270]. О. Уледов вважає, що «матеріально-виробнича, соціально-політична, сімейно-побутова і духовна сфери як основні визначають функціонування і прогрес сучасного суспільства» [74, с. 55]. В. Барулін зазначає, що «основними сферами суспільного життя є матеріально-виробнича, соціальна,

політична і духовна» [69, с. 47]. Можна навести й інші приклади, що свідчать про різні підходи до такого визначення.

На нашу думку, основними сферами суспільного життя є економічна, соціальна, політична і духовна. Щоб уникнути непорозуміння, слід підкреслити, що цим твердженням аж ніяк не заперечується існування інших сфер, зокрема, сімейно-побутової; вона, як і багато інших, існує, і роль її в суспільстві є досить значною. Втім, коли йдеться про основні підсистеми суспільства, що виражають його фундаментальну структуру, то сімейно-побутова сфера до них не відноситься, оскільки вона, на нашу думку, висвітлює інший, більш конкретний зріз суспільного життя. Ось чому вирішення питання щодо цієї сфери вимагає врахування інших, більш конкретних аспектів, ніж ті, які зазвичай висуваються.

Варто погодитися з твердженням В. Баруліна, що «суспільне життя зовсім не являє собою сукупності раз і назавжди заданих рівнів, кожний з яких існує в незмінних твердих межах. Адже складання тієї або іншої сфери, а відповідно, і певного рівня суспільного життя відбувається не окремо від еволюції суспільних явищ. Саме розвиток суспільних явищ – будь це виробництво, спілкування, управління тощо – і збагачення, зростання їх суспільних функцій приводять до якісного зрушення, коли з простої безлічі нових певних явищ народжується новий якісний стан, вичленування певної сфери, а виходить, і відповідних законів. Суспільне життя, таким чином, історично розгортається не тільки вшир – у плані появи нових підсистем, але й всередину» [69, с. 96]. Це зауваження особливо важливе для розуміння того, що не тільки суспільство впливає на армію, але й армія, розвиваючись і вдосконалюючись, впливає на суспільство. Тому при аналізі взаємодії армії та суспільства в усіх сферах буття соціуму необхідно приділяти належну увагу методології дослідження армії як особливого соціально-політичного інституту.

Таким чином, усвідомлення складності процесу взаємодії армії та суспільства привело до створення цілої низки сучасних концепцій інтерпретації цієї взаємодії. При найзагальнішому логіко-гносеологічному аналізі можна поділити ці концепції на два великі класи: перший клас – атрибутивні концепції, що роблять акцент на армії як атрибуті суспільства; другий клас – реляційні концепції, які акцентують увагу на взаємодії армії та суспільства з точки зору відносин на елементарних і складному комунікативному рівнях. Зазначені концепції відображають різні підходи до аналізу взаємодії армії та суспільства, визначають принципи і тенденції цієї взаємодії, можливі шляхи їх гармонізації в межах домінуючого патерна тієї або іншої концепції. Однак цілісну концепцію взаємодії армії та суспільства можна створити лише розглянувши особливості цієї взаємодії у всіх сферах буття (економічній, соціальній, політичній і духовній).

ЛІТЕРАТУРА

1. Искусство войны : антология : в 2 кн. Кн. 1. Древний мир / сост., подгот. текста, предисл., коммент. Р. Светлова. – СПб. : Амфора, 2000. – 397 с.
2. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы ; пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
3. Требін М. П. Армія і суспільство: осмислення взаємодії в філософії Давнього Китаю / М. П. Требін // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х. : ХВУ, 2001. – Вип. Х. – С. 116–123.
4. История китайской философии : пер. с кит. / общ. ред. и послесл. М. Л. Титаренко. – М. : Прогресс, 1989. – 552 с.
5. Шуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга Перемен» / Ю. К. Шуцкий. – СПб. : Алетейя, 1992. – 474 с.
6. Китайское искусство войны. Постижение стратегии / пер. с англ. Р. В. Котенко. – СПб. : Евразия, 2000. – 256 с.
7. Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба / Л. С. Переломов. – М. : Наука, изд. фирма «Восточная литература», 1993. – 440 с.
8. Мудрецы Поднебесной : сборник. – Симферополь : Реноме, 1998. – 384 с.
9. Богомолов А. С. Античная философия / А. С. Богомолов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 367 с.
10. Цюрупа М. В. Соціальна філософія та філософсько-соціологічні проблеми війни, миру, армії : курс лекцій / М. В. Цюрупа, Л. М. Будаг'янци. – К. : КВГІ, 1999. – 96 с.
11. Военная мысль античности : соч. древнегреч. и визант. авторов / сост. К. Королева ; прилож. Г. Кантора. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 665 с.
12. Махлаюк А. В. Римские войны. Под знаком Марса / А. В. Махлаюк. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2003. – 447 с.
13. Сенека. Марк Аврелий. Наедине с собой / Сенека. Марк Аврелий. – Симферополь : Реноме, 1998. – 384 с.
14. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный ; пер. Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1989. – 493 с.
15. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга ; пер. с нидерланд. Д. С. Сильвестрова. – 3-е изд., испр. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
16. Клири Т. Японское искусство войны. Постижение стратеги / Т. Клири ; пер. с англ. Р. В. Котенко. – СПб. : Евразия, 2000. – 256 с.
17. Клири Т. Кодекс самурая / Т. Клири ; пер. с англ. Н. Н. Лавров. – Ростов н/Д, 2001. – 224 с.
18. Нагата Х. История философской мысли Японии : пер. с япон. / Х. Нагата ; общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского. – М. : Прогресс, 1991. – 412 с.
19. Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли ; пер. Н. Я. Рыковой ; общ. ред., послесл. и коммент. В. И. Рутенберга. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1973. – 440 с.

20. Трактаты о вечном мире / предисл. чл.-кор. АН СССР Ф. В. Константинова. Вводная ст. и примеч. И. С. Андреевой. – М. : Соцэргиз, 1963. – 278 с.
21. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Эразм Роттердамский ; пер. с лат., [вступ. ст. и примеч.] С. Маркиша. – М. : Худ. лит., 1969. – 703 с.
22. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются государственное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций ; пер. с лат. А. Л. Саккетти. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 868 с.
23. Ермошин В. В. Проблема войны и мира в политико-правовых учениях нового времени / В. В. Ермошин. – М. : Наука, 1989. – 204 с.
24. Искусство войны : антология : в 2 кн. Кн. 2. Новое время / сост., подгот. текста, предисл., коммент. Р. Светлова. – СПб. : Амфора, 2000. – 493 с.
25. Требин М. П. Общество и армия: методологические проблемы взаимодействия / М. П. Требин // Десяті Харківські політологічні читання «Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти»: зб. наук. ст. – Х. : Харк. асоціація політологів ; Асоціація юристів «Justo titulo» ; Амер. Асоціація юристів АВА/СЕЕЛІ, 2000. – С. 129–130.
26. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Гос. изд., 1934. – Т. 7. Философия права / пер. Б. Столпнера. – 380 с.
27. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер. – СПб. : Тип. Якобсона, 1898. – 840 с.
28. Кант И. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. – Т. 6 / [ред. Т. И. Ойзерман]. – М. : Мысль, 1966. – 743 с.
29. Гейсман П. А. Война. Ее значение в жизни народа и государства / П. А. Гейсман. – СПб. : Тип. А. А. Пороховщикова, 1896. – 38 с.
30. Гулевич А. А. Сравнение экономического строя России и главнейших европейских государств с военной точки зрения : сообщ. в Штабе войск гвардии и Петерб. воен. окр. / [соч.] Ген. штаба кап. А. А. Гулевича. – СПб. : Тип. Штаба войск Гвардии и Петерб. воен. окр., 1898. – 45 с.
31. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. / К. Клаузевиц. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002.
32. Леер Г. А. Приложения к части первой стратегии (о тактике театра военных действий) / Г. А. Леер. – 5-е изд. – СПб. : Тип. С. Н. Худякова, 1893. – 189 с.
33. Лиддел Гарт Б. Стратегия не прямых действий: [итог четырех тысячелетий искусства войны] / Бэзил Лиддел Гарт. – М. : АСТ, 2014. – 508 с.
34. Мартынов Е. И. Стратегия в эпоху Наполеона I и в наше время / Ген. штаба кап. [Е. И.] Мартынов ; Издано при пособии Военно-ученого комитета Главного штаба. – СПб. : Военная Типография Главного Штаба Его Императорского Величества, 1844. – VIII, 303 с.
35. Петров А. Н. К вопросам стратегии. Критический очерк / А. Н. Петров. – СПб. : Изд. Николаевской Академии Генерального Штаба, 1898. – 384 с.
36. Centeno M. A. War & Society / Miguel A. Centeno, Elaine Enriquez. – Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity, 2016. – vii, 224 p.

37. Jacob F. *The Military Revolution in Early Modern Europe : a Revision* / Frank Jacob, Gilmar Visoni-Alonzo. – London : Palgrave Macmillan, 2016. – v, 101 p.
38. *Landmarks in Defense Literature* / edited by Martin Edmonds and Robert C. Gray. – Lancaster : Centre for Defence and International Security Studies, 2001. – 268 p.
39. Parker G. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* / G. Parker. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 266 p.
40. *The Military Revolution and the State, 1500–1800* / edited by Michael Duffy. – Exeter : University of Exeter, 1980. – 91 p.
41. Требин М. *Войны XXI века* / Михаил Требин. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2005. – 608 с.
42. Требін М. П. *Армія і суспільство: деякі підходи до проблеми взаємодії* / М. П. Требін // *Філософські перипетії*. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. № 509'2001. Серія: філософія. – Х. : ХНУ, 2001. – С. 244–246.
43. Burt R. *Toward a Structural Theory of Action: Network Models of Social Structure, Perception, and Action* / Ronald Burt. – N. Y. : Academic Press, 1982. – xv, 381 p.
44. Burt R. *Structural Holes: The Social Structure of Competition* / Ronald Burt. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1992. – 468 p.
45. Burt R. *Neighbor Networks: Competitive Advantage Local and Personal* / Ronald S. Burt. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2010. – xx, 389 p.
46. Crozier M. *Actors and Systems: The Politics of Collective Action* / Michel Crozier and Erhard Friedberg ; translated by Arthur Goldhammer. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – vii, 333 p.
47. Levi-Strauss C. *Anthropology confronts the problems of the modern world* / Claude Levi-Strauss with a foreword by Maurice Olender ; translated by Jane Marie Todd. – Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard University Press, 2013. – x, 129 p.
48. Parsons T. *Toward a General Theory of Action: Theoretical Foundations for the Social Sciences* / Talcott Parsons & Edward A. Shils ; with a new introduction by Neil J. Smelser. – New Brunswick, NJ : Transaction Publishers, 2001. – xxiv, 282 p.
49. Аршинов В. И. *Синергетика как феномен постнеклассической науки* / В. И. Аршинов. – М. : ИФ РАН, 1999. – 232 с.
50. Василькова В. В. *Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации)* / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 128 с.
51. Добронравова И. С. *Синергетика: становление нелинейного мышления* / И. С. Добронравова. – Киев : Лыбидь, 1990. – 150 с.
52. Капица С. П. *Синергетика и прогнозы будущего* / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – М. : Наука, 1997. – 283 с.
53. Князева Е. Н. *Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры* / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. : Алетейя, 2002. – 280 с.
54. Пригожин И. *Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой* : пер. с англ. / И. Пригожин, И. Стенгерс ; общ. ред. В. И. Аршинова и др. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.

55. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен ; пер. с англ. В. И. Емельянова под ред. Ю. Л. Климонтовича и С. М. Осовца. – М. : Мир, 1980. – 404 с.
56. Knyazeva N. Arbitrariness in Nature: Synergetics and Evolutionary Laws of Prohibition / N. Knyazeva, H. Haken // *Journal for General Philosophy of Sciences*. – 2000. – Vol. 31, No. 1. – P. 57–73.
57. Смолянюк В. Ф. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку : [монографія] / В. Ф. Смолянюк. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2000. – 448 с.
58. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – С. 3–590.
59. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
60. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
61. Blau P. Exchange and Power in Social Life / Peter M. Blau ; with a new introduction by the author. – New Brunswick (U. S. A.) : Transaction Books, 1986. – xxxv, 352 p.
62. Blau P. Crosscutting Social Circles : Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations / Peter M. Blau & Joseph E. Schwartz ; with a new introduction by Peter M. Blau. – New Brunswick, N. J. : Transaction Publishers, 1997. – xxvii, 257 p.
63. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. А. Козер ; пер. с англ. О. Назаровой ; под общ. ред. Л. Г. Ионина. – М. : Дом интеллект. кн. : Идея-пресс, 2000. – 295 с.
64. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Панфиной ; ред. перевода М. Н. Грецкий. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – 289 с.
65. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова ; послесл. Ю. Н. Давыдова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
66. Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Ю. Хабермас ; пер. с нем. Ю. С. Медведева ; под ред. Д. А. Складнева. – М. : Наука, 2001. – 420 с.
67. Bourdieu P. Sociology is a Martial Art: Political Writings by Pierre Bourdieu / Pierre Bourdieu ; edited by Gisèle Sapiro; translated by Priscilla Parkhurst Ferguson, Richard Nice, and Loïc Wacquant. – N. Y. : New Press, 2010. – xxi, 308 p.
68. Фуко М. Археологія знання / Мішель Фуко ; пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
69. Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни / В. С. Барулин. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 230 с.
70. Уледов А. К. Социологические законы / А. К. Уледов. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – 232 с.

71. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом (Опыт системного исследования) / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1968. – 368 с.
72. Политика и общество. Социально-политические проблемы развитого социализма / под ред. А. К. Белых и Л. Т. Кривушина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 191 с.
73. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 288 с.
74. Уледов А. К. Духовная жизнь общества / А. К. Уледов. – М. : Мысль, 1980. – 271 с.
75. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : монографія / М. П. Требін. – Х. : Видав. Дім «ІНЖЕК», 2004. – 404 с.

АРМИЯ И ОБЩЕСТВО: ОСМЫСЛЕНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Требин М. П.

В статье осуществлен анализ процесса взаимодействия армии и общества, выделены современные концепции интерпретации этого взаимодействия, которые условно разделены на два больших класса: первый класс – атрибутивные концепции, делающие акцент на армии как атрибуте общества; второй класс – реляционные концепции, акцентирующие внимание на взаимодействии армии и общества с точки зрения отношений на элементарных и сложных коммуникативных уровнях. Доказано, что указанные концепции отражают различные подходы к анализу взаимодействия армии и общества, определяют принципы и тенденции этого взаимодействия, возможные пути их гармонизации в рамках доминирующего паттерна той или иной концепции.

Ключевые слова: *общество, армия, взаимодействие, атрибутивные концепции взаимодействия, реляционные концепции взаимодействия.*

ARMY AND SOCIETY: REFLECTION OF INTERACTION

Trebin M. P.

Awareness of the complexity of the interaction between the army and society led to the creation of a number of modern concepts of interpretation of this interaction. In the most general logical and epistemological analysis of these concepts can be divided into two major classes: first class – attribute concepts that focus on the army as an attribute of society; second grade – relational concepts that focus on the interaction between the army and society in terms of relations elementary and complex communicative level.

The attribute concepts, in turn, can be divided into systemic and structural and functional, synergistic, instrumental power and potential and volitional concept. Systemic and structural and functional concepts are associated with the identification of a complex systemic structure of society, that is, the aggregate of relations between the elements of the whole, preserving their stability under various kinds of transformations and changes and determining the role and place of each element, its functions in the life activity of this system (structure). Synergetic concept focuses on cooperative, coherent and self-consistent processes that occur in complex nonlinear systems, updates the first such aspects as self-organization, nonlinearity, openness, fluctuations dissipative structures, structure-attractors and others. Instrumental and power concept focuses on methods of mass society and achieve social outcomes. This approach is instrumental function updates the army and army considers the nature of the interaction of society and in view of the power functions of the army, the need to ensure its normal functioning of society. Potentially and willed concept out of primate volitional component in the analysis of the interaction of the army and society.

The relational concepts of interaction between the army and society interpret this process through the prism of social relations. Within the framework of the relational approach, behavioral, integrationist, communicative and poststructuralist concepts are distinguished. Behavioral concepts reduce the whole variety of the process of interaction between the army and society to the relations between them at the macro-, meso- and micro- levels. Interactions concept of considering the whole process of interaction between the army and the society as a special relationship, which act as a way to share resources between the subjects of social action or asymmetric interactions with the change of actors, roles in the distribution of zones of influence, as well as a kind of «stabilizer» in the total system of social relations, which provides a means of conflict management that constantly arise over the distribution and redistribution of material, human and other resources, social harmony and political consensus. Communication concept considering the process of interaction between the military and society as a hierarchic and multiply mediated mechanism of communication between the actors of social reality that is unfolding in the social field and space communications. Poststructuralist conception of the process under consideration army interaction and society, not just as the relationship of subjects, as well as a kind of modality of communication, that is, «long-term relationship», impersonal because his subjects are in every moment to stress the lines and proportions of mutual forces that are constantly changing .

These concepts reflect different approaches to the analysis of the interaction between the army and society, identify trends and principles of cooperation, possible ways of harmonization within the dominant pattern of a concept. However, the holistic concept of interaction between the army and society can be created only examined the characteristics of this interaction in all spheres of life (economic, social, political and spiritual).

Key words: *society, army, interaction, attributive concepts of interaction, relational concepts of interaction.*

